

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗМІСТУ ПРЕДМЕТА
«СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО» (1976–1986 РР.) В МЕЖАХ РАДЯНСЬКОЇ
«ШКОЛИ НАВЧАННЯ»**

У статті висвітлюється процес трансформації змісту предмета «Суспільствознавство» в період 1976–1986 рр. Розглядаються підходи до формування змісту, структури курсу, до методики його викладання.

Зроблено висновки про те, що позитивним досвідом цього періоду став організаційно-методичний складник роботи над удосконаленням змісту суспільствознавства: обговорення проблем на конференціях, семінарах і нарадах; експериментальна апробація інновацій, зворотний зв'язок між укладачами програм та вчителями – практиками; використання науково-методичної періодики для поширення передового педагогічного досвіду навчання суспільствознавства.

Ключові слова: суспільствознавство, навчальна програма, зміст освіти.

В статье освещается процесс трансформации содержания предмета «Обществоведение» в период 1976–1986 гг. Рассматриваются подходы к формированию содержания, структуры курса, методике его обучения. Сделаны выводы о том, что положительным опытом этого периода стала организационно-методическая составляющая работы над усовершенствованием содержания обществоведения: обсуждение проблем на конференциях, семинарах и совещаниях; экспериментальная апробация инноваций, обратная связь между составителями программ и учителями-практиками, использование научно-методической периодики для распространения передового педагогического опыта обучения обществоведению.

Ключевые слова : обществоведение , учебная программа , содержание образования.

Current reforming of the content of social science as a part of secondary education is followed by discussions concerning its position in philosophic, legal, ethic, political, sociological and economic sciences. School practice is characterized by permanent efforts to introduce such subjects as “Ethics”, “Civic Education”, “The Man and the World”, “Law in Practice”. Through the analysis of Social Studies at school scholars and methodologists keep discussing advantages and disadvantages of social science content integration within one subject. V. Bespalko, V. Krayevsky, V. Lazariev, I. Lerner,

O. Savchenko, M. Skatkin, O. Sukhomlynska, A. Khutorskoia and others investigated the problems of school education content and its development tendencies. K. Bakhanov, O. Diatlova, L. Pyrozhenko, O. Pometun, A. Prykhodko, T. Samoplavska, I. Smagin and others highlighted the problem of Social Studies content in their works. However, after the analysis of literary sources we can claim that transforming of Social Studies content at school in 1970s – 1980s needs more historic and pedagogical investigation. The article deals with the process of Content Transformation of “Social Science” as an educational subject during the period of 1976–1986. Different approaches to the formation of the content, subject structure and teaching methods are covered. Distinct definition of the main issues of the educational program and proper methodological organization of their understanding were believed to contribute to the successful fulfillment of educational aims of the course. According to the program requirements, the school-leavers were supposed to study thoroughly the the Topic 1 – “Dialectical and historical materialism – the basis for scientific ideology” – the problem of interrelation between the material and consciousness, the main issues of the cognitive theory as a reflection of reality in the human mind; the principles of progressive character of the social development. At the same time, the pupils were to understand the main essential provisions of the topic, not only memorize all the statements of Marxist-Leninist philosophy. “Developed socialism” is another important notion of the program. After studying of the social structure of the soviet society students had to come to a conclusion that the social basis of the socialist system expanded in the process of the developed socialism formation. The new educational content was based on its principal aims: on the basis of the Marxist-Leninist theory studying, philosophical generalizations of biology, chemistry, history, geography and other school subjects. It had to form the basis for integral scientific ideology, students’ high ethical and political awareness, formation of their active life position. The program presupposed logical studying of the Marxist-Leninist theory issues, the most important problems of the Marxist-Leninist economic doctrines, studying of the revolutionary character of the transference from capitalism to socialism and gradual establishment of communism. But excessive social and pedagogic activity in the late 1980s, drastic changes of the political situation in the USSR caused the denial of the traditional content of the social science course. Hence, during 1976-1986 the content of the social studies as a school subject did not change greatly under the influence of “external” political and ideological factors and “internal” ones – the approbation of the content by the practice of teaching, development of the didactic principles and methods of teaching. Organizational and methodological work upon the improvement of the social studies content was quiet successful. There were problems discussions at conferences, seminars and meetings; experimental approbation of the innovations, cooperation between the program authors and teachers; use of scientific and methodological periodicals for spreading the pedagogical experience in social studies teaching, etc. It comes from the conclusions that organizational and methodological work concerning

the development of the content of Social Science – in particular, problems discussed at the conferences, seminars and sessions; experimental approbation of innovations; feedback communication between the authors of the programs and practicing teachers; use of scientific and methodological periodicals for extension of pedagogical experience in the field of Social Studies teaching – contributed to the successful practical implementation of the subject during this period.

Key words: *Social science, educational program, contents of education.*

Постановка проблеми. Сучасне реформування змісту суспільствознавчого складника загальної середньої освіти супроводжується дискусіями навколо визначення в його межах місця філософських, правових, етичних, політологічних, соціологічних, економічних та громадянознавчих знань. У практиці шкільного життя здійснюються перманентні спроби уведення в навчальний процес предметів «Етика», «Громадянська освіта», «Людина і світ», «Практичне право» та випускаються відповідні підручники. Аналізуючи зміст шкільної суспільствознавчої освіти, науковці і методисти продовжують обговорювати переваги і недоліки інтеграції суспільствознавчого змісту в межах одного предмета.

Аналіз актуальних досліджень. Проблематика змісту шкільної освіти та тенденцій у його розвитку стала предметом дослідження таких відомих учених, як В. Беспалько, В. Краєвський, В. Лазарєв, І. Лернер, О. Савченко, М. Скаткін, О. Сухомлинська, А. Хуторської та ін. Проблема формування змісту суспільствознавчої освіти знайшла відображення в працях К. Баханова, О. Дятлової, Л. Пироженко, О. Пометун, А. Приходько, Т. Самоплавської, І. Смагіна та інших. Проте аналіз літератури дає підстави стверджувати, що трансформація змісту шкільного суспільствознавства в 70-х – 80-х рр. ХХ ст. потребує додаткового історико-педагогічного осмислення.

Мета статті. Метою нашої статті є висвітлення основної проблематики трансформації змісту навчального предмета «Суспільствознавство» в хронологічно окреслених межах.

Виклад основного матеріалу. Після проведення в 1976 р. XXV з'їзду КПРС, урочистостей на честь 60-річчя Жовтневої революції (1977 р.) та

прийняття у 1977 р. нової Конституції СРСР, виникла чергова необхідність перегляду навчального змісту шкільного суспільствознавства. Нова редакція навчальної програми включила в себе такі нові поняття, як «економіка СРСР – єдиний народно-господарський комплекс», «соціальна основа СРСР», «Політична система радянського суспільства», «розвинуте соціалістичне суспільство – закономірний етап на шляху до комунізму», «Конституція СРСР про керівну і спрямовуючу роль КПРС в радянському суспільстві» [5].

Формування знань випускників шкіл про конституційні основи суспільства розвиненого соціалізму і загальнонародної держави мало ґрунтуватися на наявному в них запасі інформації (курси історії СРСР та основ Радянської держави і права) про суспільний розвиток і державний лад, політику СРСР, про національно-державний устрій, про розвиток і вдосконалення радянської соціалістичної демократії. Передбачалося, що це дозволить не тільки узагальнити і систематизувати знання школярів, але й розкрити на більш високому теоретичному рівні внутрішнє і міжнародне значення нового Основного закону країни.

Успішному вирішенню освітньо-виховних завдань курсу мало сприяти чітке виділення стрижневих, головних питань навчальної програми та методична організація свідомого й міцного їх засвоєння.

Відповідно до вимог програми випускники шкіл повинні були глибоко засвоїти в темі «Діалектичний та історичний матеріалізм – основа наукового світогляду» проблему співвідношення матерії і свідомості, основні питання теорії пізнання як відображення дійсності у свідомості людини; закономірність поступального характеру суспільного розвитку. При цьому малося на увазі засвоєння десятикласниками основних принципових положень теми, а не заучування всіх положень марксистсько-ленінської філософії [5].

У процесі вивчення питань історичного матеріалізму вчителів, враховуючи знання учнів з історії, рекомендувалося розглянути в короткій формі низку положень, яких аналізувалися виникнення і розвиток суспільних явищ. Наприклад, при поясненні таких питань, як роль праці у виникненні та розвитку

людського суспільства, походження класів і держави, об'єктивні і суб'єктивні передумови соціальної революції, її сутність, характер і рушійні сили, історичні форми спільності людей.

Однією з умов глибокого і міцного засвоєння основних понять, закономірностей курсу суспільствознавства і розвантаження його від другорядного матеріалу, виділення резерву часу на самостійну роботу учнів визначався всебічний облік, правильна реалізація внутрішньокурскових і міжпредметних зв'язків [5].

Центральне місце в змісті оновленого предмета займали економічні, соціально-політичні і моральні принципи організації радянського суспільства і держави в умовах розвинутого соціалізму. Передбачалося, що учні мали засвоїти засади економічної системи СРСР, усвідомити вищу мету суспільного виробництва. Актуалізуючи знання з економічної географії, передбачалося формувати розуміння того, що за умов розвинутого соціалізму значно підвищується рівень управління народним господарством та усупільнення економіки, яка складала «єдиний народногосподарський комплекс» – нове поняття, ведене в навчальний зміст.

Інше ключове поняття програми – «розвинений соціалізм». Учні на основі вивчення соціальної структури радянського суспільства мали прийти до висновку, що в процесі створення розвинутого соціалізму розширилася соціальна основа соціалістичного ладу.

Ще одне нове поняття навчальної програми 1978 року – «радянський народ». «Важливою ознакою розвинутого соціалізму в нашій країні, показником зростаючої однорідності радянського суспільства, торжеством національної політики КПРС стало утворення історично нової соціальної й інтернаціональної спільності – радянського народу» [5].

Отже, зміни навчального змісту в програмі 1978 р. були зумовлені, насамперед, політико-ідеологічними змінами в країні.

Чергове удосконалення змісту суспільствознавства відбулося на початку 80-х років століття, і було традиційно спричинено необхідністю відбити рішення

чергового з'їзду КПРС, нові постанови ЦК КПРС і Радянського уряду про школу, рішення Всесоюзного з'їзду вчителів (1978 р.) у шкільній програмі. Крім того, практика навчання, формалізована в науково-методичних публікаціях, спрямовувала на певні методичні удосконалення навчального змісту.

Проект удосконаленої програми із суспільствознавства був опублікований у журналі «Преподавание истории в школе», широко обговорювався вчителями, вченими, методистами, працівниками органів освіти. Відгуки на проект були отримані від міністерств освіти України, Казахстану, Таджикистану, Киргизії, Туркменії, Грузії, Молдавії, Латвії, республіканських навчально-методичних кабінетів Узбекистану, Азербайджану, а також від вчителів з 55 міст і районів країни. Проект програми розглядався на засіданні комісії із суспільствознавства вченої методичної ради при Міністерстві освіти СРСР. В обговоренні взяли участь учені Академії наук СРСР, Академії суспільних наук при ЦК КПРС, Академії педагогічних наук СРСР [3].

Новий навчальний зміст суспільствознавства в 1981 році був схвалений. Зазначалося, що він у необхідному обсязі містить знання з марксистсько-ленінської науки, забезпечує доступність їх викладу. У програмі знайшли відображення матеріали з'їздів КПРС, Конституції СРСР, положення і висновки партійних та урядових постанов тощо.

У більшості відгуків вказувалося, що включений у вдосконалену програму методичний апарат вдало орієнтував і вчителя, й учнів на засвоєння опорних і основних понять курсу, законів, використання міжпредметних зв'язків.

Оновлений зміст виходив із його головних цілей: на основі вивчення марксистсько-ленінської теорії суспільного розвитку, філософських узагальнень знань з біології, фізики, хімії, історії, географії та інших навчальних предметів, сформувані основи цілісного наукового світогляду, високі морально-політичні якості учнів, виробити в них активну життєву позицію.

У своїй основі перероблена програма зберігла структуру і зміст попередньої, що давало можливість повно використовувати підручник, хрестоматію, різні засоби наочності, методичні посібники для вчителя.

Програма, передбачала послідовне вивчення питань марксистсько-ленінської філософії, найважливіших проблем економічного вчення марксизму-ленінізму, вчення про революційний характер переходу від капіталізму до соціалізму, проблем розвинутого соціалізму і поступового переходу до комунізму.

Удосконалення програми дозволило дещо звільнити курс від надмірно ускладненого і другорядного матеріалу, нормалізувати навчальне навантаження школярів, привести зміст курсу у відповідність із фактично наявними часом. Враховуючи реальний час вивчення суспільствознавства (34 тижні), загальний обсяг навчального навантаження було сплановано на 68 годин, з них 3 години залишено на повторення.

Удосконалення змісту і структури програми було спрямовано насамперед на більш чітке і послідовне викладення основних світоглядних положень курсу. При цьому враховувалася доцільність виокремлення укрупнених смислових одиниць навчального матеріалу.

Зміст курсу за доопрацьованою програмою містив вступ, три розділи та висновок. Всередині розділів матеріал був згрупований за темами.

Учителю дозволялося в разі розходження в послідовності викладу матеріалу між програмою і підручником дотримуватися порядку викладу, прийнятого в чинному підручнику.

У вивченні питань економічної системи розвинутого соціалізму новим стало положення програми про об'єктивну необхідність та основні напрями вдосконалення планового керівництва народним господарством.

Оновлена навчальна програма 1981/82 навчального року передбачала послідовне вивчення єдності і взаємодії Радянської держави і права, їх ролі в розвиненому соціалістичному суспільстві, комуністичному будівництві. Розвитку, узагальненню, поглибленню знань учнів про радянське право, отриманих ними в курсі основ Радянської держави і права (VIII клас), мало сприяти включення в програму пункту про основні принципи правового регулювання суспільних відносин, в «зрілому соціалістичному суспільстві».

Новими методичними особливостями навчальних програм із суспільствознавства початку 80-х рр. ХХ століття було те, що в них після кожної теми наводився перелік опорних і основних понять, законів та міжпредметних зв'язків, які були основою навчального змісту конкретної теми [6].

У заключній частині програми наводилися основні вміння учнів, які повинні бути сформовані в ході вивчення суспільствознавства, а саме: застосовувати принципи марксистсько-ленінської методології (історизму, класового підходу, партійності, єдності наукової теорії і революційної практики, до аналізу й оцінки подій, фактів суспільного життя); використовувати інформацію з різних джерел (партійних і державних документів, науково-популярної та довідкової літератури, періодичної преси, кіно, радіо, телебачення та ін); конспектувати досліджуваний матеріал; висловлювати судження із досліджуваного питання; вміти обґрунтовувати висунуте у своєму повідомленні (усному чи письмовому) те чи інше положення; вести дискусію; рецензувати відповіді, виступи товаришів; підготувати повідомлення до семінарського заняття або уроку іншого типу; підготувати політінформацію [6].

Отже, трансформація змісту суспільствознавства на початку 80-х рр. була спричинена як політико-ідеологічними чинниками державного замовлення, так і необхідністю дидактичного й методичного удосконалення навчального курсу, до чого спонукала педагогів навчальна практика.

У досліджуваний нами період остання трансформація змісту шкільного суспільствознавства, в традиційному для 70-80-х рр. форматі почалася 1986 р. на початку хвилі «прискорення» і «перебудови». Але закінчилася вона вже в принципово інший щодо підходів до суспільствознавчої освіти час кінця 80-х років.

Після ХХVІІ з'їзду КПРС та проголошення курсу на прискорення, гласність і перебудову виникла чергова потреба, викликана виключно політико-ідеологічними потребами удосконалити зміст суспільствознавчої освіти. Оновлена програма повинна була орієнтувати вчителів не стільки на ретрансляцію знань, скільки на активізацію самостійної роботи учнів.

Згідно з Основними напрямками реформи загальноосвітньої і професійної школи було розроблено проект програми нового курсу «Суспільствознавство» [7]. Однак, до введення в 1989 р. в 9–10 (10–11) класах нового навчального плану тимчасово зберігалися колишні місце і кількість годин (68 випускному класі), відведених на вивчення предмета. У перехідний період (1986–1989 рр.) програму із суспільствознавства видання 1985 р. використовувати не рекомендувалося. До появи нового підручника із суспільствознавства дозволялося навчати за 22 виданням чинного на той час (1985 р.) «стабільного підручника» «Суспільствознавство» [8].

За навчальним планом одинадцятирічної школи програму планували ввести з 1989/90 навчального року. Курс (85 год) планувалося вивчати в 10 (друге півріччя – 2 години на тиждень – 34 год) і в 11 (перше півріччя – 2 години на тиждень, друге півріччя – 1 година на тиждень, усього 51 година) класах [4].

Проект програми розкривав зміст розділів і тем, його тексті були виокремлені основні поняття. У рубриці «Провідні ідеї» вказувалися положення, які визначалися стрижневими для розділів і всього курсу. У процесі викладання мало бути забезпечено чітке розкриття основних понять та провідних ідей курсу.

Рубрика «Міжпредметні зв'язки», наведена наприкінці програми, містила короткі рекомендації про склад і напрями залучення раніше вивченого матеріалу з метою його узагальнення і поглиблення суспільствознавчих знань.

У програмі наводилися також «Вимоги до знань і вмінь учнів». Тут були сформульовані ознаки засвоєння знань; вказані вміння, що демонстрували оволодіння основними компонентами змісту курсу і необхідні для активного застосування в практичній діяльності.

Основою викладання предмета мали стати положення і висновки, що містилися в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії, Резолюції з'їзду, Програмі КПРС, інших матеріалах з'їзду. Учитель мав керуватися вказаними матеріалами в процесі підготовки до уроку та рекомендаціями методичного листа Міносвіти СРСР «Про організацію вивчення та роз'яснення учням загальноосвітніх шкіл матеріалів XXVII з'їзду КПРС».

У зміст курсу були внесені певні зміни. Основою розділу «Соціалізм – перша фаза комуністичної формації. Основні напрями вдосконалення соціалістичного суспільства» визначалася концепція прискорення соціально-економічного розвитку, зміст якої послідовно розкривався у всіх темах розділу.

Декларувалося, що зміст суспільствознавства значно більше звернений до особистості молодої людини: у різних розділах і темах розкривалися взаємовідносини особистості і суспільства, вимоги суспільства до особистості, а також актуальні питання сучасного життя, що викликали підвищений інтерес молоді [7].

Було внесено зміни до структури курсу, до розділу «Капіталізм – останній експлуаторський лад» уведена тема «Імперіалізм – монополістичний капіталізм. Загальна криза капіталізму», у розділ «Соціалізм – перша фаза комуністичної формації. Основні напрями вдосконалення соціалістичного суспільства» введені теми: «Виникнення і розвиток комуністичної формації», «Соціальні відносини при соціалізмі», «Духовне життя соціалістичного суспільства. Формування всебічно розвиненої особистості». Курс завершувався характеристикою сучасної учням епохи, концепції боротьби за мир, розробленої в документах партії [7].

Одночасно було здійснено розвантаження складних тем і усунуто дублювання інших предметів шляхом виключення з курсу таких питань, як:

- функції грошей при капіталізмі і соціалізмі;
- соціалістичне розширене відтворення;
- роль органів Радянської держави в здійсненні її функцій;
- основні принципи правового регулювання суспільних відносин у сучасному соціалістичному суспільстві;
- моральні та правові основи радянської сім'ї;
- культура сімейних відносин [1].

Запропоноване вчителям планування курсу, опубліковане в журналі «Преподавание истории в школе», пропонувало до кожного уроку вказівки для обов'язкового вивчення документів, давало формулювання, які курсивом розкривали зміст уроків, виокремлювалися основні поняття, спираючись на які

вчитель організував засвоєння головного в змісті тем, провідних ідей курсу. Провідні ідеї наводилися в кінці кожного розділу [4].

Також визначалася практична спрямованість суспільствознавства на формування вміннь застосовувати отримані знання на практиці, керуватися в пізнавальній діяльності принципами історизму, партійно-класового підходу до аналізу й оцінки суспільних явищ.

Зазначалося, що формування наукових знань про соціалістичне суспільство, а також уміння застосовувати ці знання на практиці є «необхідною умовою підготовки учнів до життя і праці, розвитку у них здатності правильно орієнтуватися в суспільно-політичній дійсності, потреби і вміння будувати свою діяльність відповідно до соціалістичних принципів і моральних норм, законів соціалістичної загальнонародної держави» [2].

Оновленим змістом і притаманними йому засобами курс «Суспільствознавство» мав формувати в учнів:

- усвідомлені й міцні знання основ філософії, політичної економії і наукового комунізму;
- глибоке розуміння дієвого і творчого характеру марксизму-ленінізму як теоретичної основи комунізму;
- завдань та основних напрямів політики КПРС щодо всебічного і планомірного вдосконалення соціалізму;
- марксистсько-ленінський світогляд, включаючи комуністичні ідеали, науково-атеїстичні погляди, діалектико-матеріалістичне мислення;
- уміння діяти у відповідності з радянськими світоглядними принципами;
- політичну культуру, насамперед вміння самостійно оцінювати соціальні явища з класових позицій, непримиренність до поглядів і діянь сил, ворожих соціалізму;
- вміння відстоювати свої комуністичні переконання;
- людські якості: сучасне економічне мислення, прагнення особистою працею сприяти розквітові і зміцненню могутності Батьківщини,

готовність до свідомого вибору професії відповідно до потреб суспільства і особистими здібностями;

– високі моральні й громадянські якості: соціальну активність, відповідальність перед суспільством і державою, дбайливе ставлення до природи, почуття соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму, гордості за свою країну, готовність до праці і захисту соціалістичної Вітчизни, переконаність у перевагах соціалістичного способу життя, непримиренність до міщанства, утриманства, споживацтва [7].

Місце оновленого суспільствознавства в навчальному плані визначалося необхідністю, з одного боку, опори на фундамент загальноосвітніх знань, які мала давати учням дев'ятирічна школа, а з іншого – створення з урахуванням вікових особливостей школярів методологічної основи для завершального етапу вивчення всіх навчальних предметів у випускному класі.

Але підйом громадської і педагогічної активності наприкінці 80-х рр., кардинальна зміна політичної ситуації в СРСР спричинила відмову від такого, що став традиційним, змісту шкільної суспільствознавчої освіти.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, упродовж 1976–1986 рр. зміст шкільного суспільствознавства змінювався незначно під впливом «зовнішніх» політико-ідеологічних чинників та «внутрішніх» – апробація змісту практикою навчання, розвиток положень дидактики та методики навчання. Позитивним досвідом цього періоду стала організаційно-методичний складник роботи над удосконаленням змісту суспільствознавства: обговорення проблем на конференціях, семінарах і нарадах; експериментальна апробація інновацій, зворотний зв'язок між укладачами програм та вчителями-практиками; використання науково-методичної періодики для поширення передового педагогічного досвіду навчання суспільствознавства тощо.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бахмутова Л. С. Об уровне обществоведческой подготовки выпускников школы / Л. С. Бахмутова, А. Ю. Лазебникова // Преподавание истории в школе. – 1989. – № 2. – С. 100–111.
2. Жильцова Е. И. О некоторых итогах работы по новой программе курса «Обществоведение» / Е. И. Жильцова // Преподавание истории в школе. – 1989. – № 1. – С. 101–109.
3. К обсуждению проекта программы по обществоведению // Преподавание истории в школе. – 1980. – № 2. – С. 59–63.
4. О подготовке к переходу на новую программу по обществоведению // Преподавание истории в школе. – 1988. – № 1. – С. 31–35.
5. Обществоведение. Программа для средней общеобразовательной школы и средних специальных учебных заведений. – М. : Изд. полит. лит-ры, 1978. – 30 с.
6. Обществоведение. Программа для средней общеобразовательной школы и средних специальных учебных заведений. – М. : Изд. полит. лит-ры, 1983. – 31 с.
7. Программа по обществоведению для средних учебных заведений // Преподавание истории в школе. – 1988. – № 1. – С. 15–30.
8. Решение коллегии Министерства просвещения СССР о программе по обществоведению // Преподавание истории в школе. – 1988. – № 1. – С. 14–15.